

היבטים בקליטה - ישראל כחברה רבת תרבותית

יהודי קווקז: היסטוריה, תרבות והתמודדות עם קליטה בארץ ראיון עם חן ברם

מבעיות קליטה למחקר חברתי ותרבותי

- **תציג את עצמך תחילה...**
- אני אנתרופולוג, פסיכולוג ארגוני ומנחה קבוצות. בנוסף לכך, עוסק בהדרכה ובהוראה בתחום לימודי ארץ ישראל. בעיקרו של דבר, אני איש חינוך, כך שיש לי ארבעה כובעים, ובדרך כלל אני עוסק בדברים שקושרים את כל ארבעת התחומים.

במה עוסק הדוקטורט שלך?

- הדוקטורט הוא בעיקרו אנתרופולוגי, עם היבטים ארגוניים. הנושא שלו הוא ריבוי תרבויות וקטגוריזציה אתנית, סוגיות שנבחנות באמצעות התבוננות במפגש בין מהגרים יהודים מהקווקז, והקבוצות היהודיות השונות מברה"מ לשעבר בכלל, לבין המדינה והסביבה החברתית והתרבותית שבה הם מתמקמים בישראל. הדוקטורט עוסק בשונות בין הקבוצות השונות של עולים דוברי רוסית: יהודי בוכרה, גאורגיה (גרזיה), ואפילו בקבוצה הקטנה של קראים דוברי רוסית. הוא בוחן את הדרכים שבהן אנחנו יוצרים קטגוריות, ואת המשמעות של הקטגוריות האלה בגיבוש מדיניות חברתית. השאלה הזאת רלוונטית גם לנושאים כמו בניית מערך אולפנים, מערכי שיעורים, צוותי מורים וכד', כי ההכרעה בשאלות האלה תלויה בתפיסה של קהל היעד של מערך ההוראה הזה.

כלומר, שמתוך ההתעניינות שלך בבעיות של החברה הישראלית, כולל בעיות קליטה, הגעת גם להתעניינות במוצא התרבותי של העולים ובתוך זה של יהודי קווקז?

- אלו שתי התעניינויות, שלכל אחת יש זכות קיום משל עצמה, ובעבודתי אני מצרף את שתיהן. פרסמתי עבודות שעוסקות במדיניות חברתית, בחברה הישראלית בהקשר של קליטה וכן עבודות שעוסקות ביהודי קווקז, ביחסים אתניים בקווקז, וגם בצ'רקסים, נושא שבו התחלתי את מחקרתי. הנטייה שלי היא לחבר בין עולמות...

יהודי קווקז: דמוגרפיה ושפה

- **על אלו מספרים של יהודים בקווקז אנחנו מדברים כיום?**
- כמה עשרות אלפים. אם מדובר רק בקבוצה שמכנים אותה בישראל יהודי קווקז, נותרו מעטים, אולי 10,000-20,000 איש. אם מדובר בקבוצות השונות של יהודים - כולל יהודי גאורגיה ויהודים ממוצא אשכנזי שחיים בקווקז - הרי שנותרו אולי כ-30,000 או קצת יותר בכל הקווקז (צפון הקווקז, אזרבייג'ן וגאורגיה). אין לנו נתונים מדויקים לגבי מספרם של יהודי קווקז (במובן המצומצם) בעולם כולו, אבל ניתן להעריך את מספרם בכ-100,000 איש, מתוך זה בישראל 70,000-80,000. אנשי הקהילה יגידו לך שיש בישראל 100,000 עולים מקווקז, אבל הם כנראה מגזימים. קשה לתת מספר מדויק של העולים, משום שמצד אחד הייתה בקווקז, למשל בבאקו, קהילה אשכנזית, ומצד שני היו יהודים קווקזים שגרו בתוך רוסיה, כך שהתייחסות לערי המוצא איננה משקפת את המספר המדויק.

- **בעקבות ההתעניינות שלך בהם למדת רוסית, התעמקת בהיבטים התרבותיים...**
- כן, ביקרתי בקווקז כמה פעמים, לאורך שנות התשעים, לפני כשלוש שנים ערכתי עבודת שדה בדאגסטאן, שהייתה הבסיס לספר בעל ממדים צנועים, **יהודי קווקז בדאגסטאן: זהות קולקטיבית והישרדות קהילתית** (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, תשס"ז). בשלב מסוים למדתי רוסית, ואף הקדשתי זמן ללימוד ראשוני מאוד, או אולי עדיף לומר, להכרות ראשונית עם שפת יהודי קווקז.

הטאטית?

- 'טאטית' זה שם בעייתי. כינוי השפה בשם זה רומז למדיניות אתנית סובייטית, שבאה להוציא את הקבוצה של יהודי קווקז מכלל ישראל. עדיף להשתמש ב'ג'והרי', שם נפוץ לשפה בפי הדוברים שלה, או ב'טאטית יהודית' (Jodeo-Tat), שהוא השם המדויק מבחינה בלשנית. הטאטית, שיש לה כמה דיאלקטים, מדוברת גם בפי לא יהודים. הייחוד של הטאטית-היהודית הוא שהיא זכתה גם לקורפוס ספרותי, גדול באופן יחסי לתקופה הקצרה של הכתיבה בה (מסוף המאה ה-19). תחילה נכתבה הספרות בלשון זו באותיות עבריות, ובהמשך, כחלק ממגמות פוליטיות בברית המועצות, באותיות לטיניות ואחר כך קיריליות. בלשונות הטאטיות האחרות לא הייתה כתיבה כלל, וודאי שלא באותיות עבריות, ויש גם הבדלים דיאלקטיים. הטאטית-היהודית שייכת לקבוצת הלשונות האיראניות, והיא קרובה לשפה הפרסית, אם כי על מידת הקרבה יש ויכוחים והמחקר בנושא עודו בראשיתו. משולבים בה גם יסודות תורכיים, וכן עבריים וארמיים. באופן משני היו אליה כנראה גם חדירות מהערבית, ובהמשך מהרוסית, ואולי גם קצת משפות קווקזיות, בעיקר בכל הנוגע לאוצר המילים.

יש מילון לשפה הזאת?

- יש כמה מילונים. בשנים האחרונות, ככל שיש ירידה בשימוש בשפה, גוברת המוטיבציה של פעילים מקרב יהודי קווקז לשמר אותה. יש כמה אנשים שעוסקים באיסוף החומר הלשוני, ונכתבו כמה מילונים גם בארץ וגם בקווקז. חבל, עם זאת, שהמאמצים האלה לא זוכים לתמיכה ושאינן ניסיון להפוך את הליקוט הזה למסודר ולבעל אופי מדעי יותר. זו שפה יהודית מעניינת, אבל השנים עוברות, ואנחנו הולכים ומאבדים יסודות מן הציוויליזציה היהודית הכללית.

רקע אתני ומבנה קהילתי

- **אולי תעשה קצת סדר לקוראים שלנו: יהודי הקווקז מורכבים בעצם מקהילות שונות, מפוצלות...**
- אפשר לומר שאלו קהילות די מפוצלות, שביסוד הייתה להן תרבות משותפת, הקשורה, מעבר להיותם יהודים, לשפה, כלומר לשימוש בשפת יהודי קווקז, ולזיקה כללית לתרבות הקווקז, שהיא תרבות מגוונת ובעלת מרכיבים ייחודיים. בקווקז יש עמים איסלמיים, אבל יש גם עמים לא איסלמיים כלל, כגון האוקסים, שהם נוצרים 'דה יורה', אבל בעצם הנצרות שלהם די שטחית ומעורבת באמונות אחרות, 'אליליות' או 'נטורליסטיות'. גם האיסלמיות של הצ'רקסים היא צעירה (פחות ממאתיים שנה), ובקרב אלה שנותרו בקווקז היא בעלת אופי שטחי למדי. מה שמשותף אפוא לעמי הקווקז אינו דת אלא מעין אתוס. זוהי זהות אזוטרית הקשורה לקודים משותפים של התנהגות ולהיכרות הדדית בין העמים הרבים החיים במרחב זה. זו סביבה שמאופיינת בריבוי גדול במיוחד של עמים וקבוצות, נבדלים אחד מהשני ובכל זאת גם בעלי אפיונים משותפים.

תבהיר יותר לקוראים שלנו את המפה הגאוגרפית-מדינית של הקווקז ואת החלוקה הקהילתית של היהודים בתוכו.

נתחיל לצורך זה ממזרח ונלך לצפון מערב. הקווקז מחולק לשניים: צפון הקווקז ו'עבר הקווקז' (Za Kavkazia), ה'טראנס-קווקז' (מנקודת מבטם של הרוסים), שהוא החלק הדרומי. ב'עבר הקווקז' יש כיום שלוש מדינות עצמאיות: גאורגיה, ארמניה ואזרבייג'ן. בארצות האלה חיו קהילות יהודיות השונות לגמרי זו מזו: יהודי גאורגיה הם בעלי שפה שונה, תרבות שונה והיסטוריה אחרת מאלו של יהודי אזרבייג'ן, שהם חלק מיהדות קווקז. אז נתחיל ביהודי אזרבייג'ן: אלה ישבו בכמה קהילות - בבאקו הבירה, בקובה, שנקראה גם "ירושלים של הקווקז" בשל המספר הרב של רבנים ובתי כנסת, ובאזור נוסף הקרוי שירוואן. צפונה מאזרבייג'ן ישנו מעבר צר המחבר בין אסיה לאירופה, שהוא המקום היחידי באזור זה שבו ניתן לעבור צפונה בין ההרים לבין הים הכספי. במעבר הזה נבנתה עיר עתיקה, הקיימת כבר אלפי שנים: דרבנט (Derbent), או בשמה העתיק 'באב אל אבוואב', כלומר 'שער השערים'. בעיר זו היה מרכז חשוב של יהודי קווקז, והיא כבר חלק מדגסטאן (Dagestan - 'ארץ ההרים'). בדגסטאן עצמה יש קבוצות אתניות רבות, והיהודים חיו בעולם זה של 'מיעוטים ללא רוב' הזה בכמה קהילות: מ'חצ'קלה, בויןאקסק ועוד. אם נפנה מן הים הכספי מערבה, במורדות הצפוניים של הרי הקווקז, יש עוד שתי רפובליקות שבהם היה ריכוז משמעותי של יהודים: צ'צ'ניה, שבבירתה, גרוזני, הייתה קהילה יהודית חשובה ואנשיה מצאו את עצמם בשנות התשעים של המאה הקודמת במצב של פליטים, בגלל המלחמה בין רוסיה לבין ה'צ'צ'נים שניסו להשתחרר משלטונה. הרפובליקה השנייה היא ק'ברדינו-בלקריה, והקבוצה הגדולה בה הם הקברדינים, השייכים לעם ה'צ'רקסי. בירתה היא נ'לצ'ק, וגם שם הייתה קהילה גדולה של יהודי קווקז. עוד מערבה, באזורים הרוסיים עצמם, יושבים עד היום יהודים בעיר פיאטגורסק ובסביבתה. זו עיר מפורסמת שמוזכרת הרבה בספרות הרוסית הקלאסית, ולרמונטוב, המשורר הרוסי הנודע בן המאה ה-19, נהרג שם בדו-קרב. מלבד זאת, ישנו עוד מרכז חשוב של יהודי קווקז - מוסקבה, שאליה הגיעו יהודים קווקזים רבים כדי ללמוד, לעבוד. הקהילה הזאת גדלה מאוד בעקבות התמוטטות ברית המועצות. בשנים האחרונות נוצרה גם קהילה בניו יורק.

אולי תנסה לאפיין באופן מדויק יותר את יהודי הקווקז.

לקבוצה הזאת יש כמה מאפיינים. המאפיין הראשון הוא מורכבות, מורכבות גדולה יותר מן המוכר לנו אצל קבוצות אחרות. בקווקז יש יותר עמים מכפי שיש ברוב האזורים המוכרים לנו, והגיוון הזה משתקף גם אצל היהודים: מדובר בגיוון גאוגרפי, לשוני, בזהויות אתניות ופוליטיות ואפילו בגישות שונות לדת. המורכבות הזאת מבלבלת את מרבית הישראלים, שגם כך אינם מכירים את הקווקז ומתבלבלים אפילו בין עולי בורה ועולי קווקז. המורכבות של יהודי הקווקז גם נובעת מכך שהם לא משתבצים לגמרי בקטגוריות המקובלות בישראל, שהן בעייתיות בפני עצמן. הם לא בדיוק 'רוסים' ולא בדיוק 'מזרחיים', והם קצת מזה וקצת מזה. זו קבוצה עם היסטוריה משלה, שיושבת מאות שנים בקווקז, אבל רוב מהלך ההיסטוריה שלה לא ידוע לנו לאשורו. התוצאה היא שהם מצטיירים לנו כתופעה לא לגמרי ברורה: בהיבט מסוים הם מוצר של התקופה הפוסט-סובייטית, בהיבט אחר הם מצטיירים כקבוצה 'מזרחית', שדומה לקבוצות מזרחיות אחרות, מזויות אחרת הם נראים 'לא זה ולא זה' ומזויות אחרת הם אולי לא 'נראים' ולא מוכרים כלל.

זהות יהודית וזהות ציונית אצל יהודי קווקז

- **איזו 'יהודיות' הייתה אצלם? אלו חיים יהודיים הם הצליחו לקיים בתוך תנאי הדיכוי הקשים שהיו בברית המועצות?**

- נפרד בין שאלת ה'ציוניות' לשאלת ה'יהודיות'. לגבי היהודיות: מדובר בקבוצה מסורתית, שקיימה מסורת שהתבטאה בראש וראשונה בטקסי מעבר ובקיום רבנות מקומית. מההיבט הזה, היו להם מסורות משלהם ומאוחר יותר מסורות בהשפעה ספרדית, שהגיעו אליהם אולי באמצעות יהודי פרס. הם הושפעו גם מיהדות אשכנז: במאה ה-19 הרבנים שלהם למדו בשיבות ליטא, פולין ורוסיה. יש לזכור שהמאה ה-19 הייתה מאה קשה בקווקז; היו אלה מאה שנות מלחמה בכיבוש הרוסי, וגם מצב היהודים היה לא קל, והשתנה לטובה רק לקראת סוף המאה ה-19. במאה ה-19 היו להם רבנים חשובים, במיוחד הרב יעקב יצחקי - יענגיל בפייהם, שהיה הרב הראשי של צפון הקווקז. על שם רב זה נקראת המושבה באר יעקב, שכן הוא ייסד אותה יחד עם קבוצה של יהודי קווקז. הוא גם כתב מילון מעניין לשפת יהודי קווקז. דרך הייסוד של המושבה באר יעקב אופיינית לגישה של יהודי קווקז: הם הביאו איתם יהודים מקבוצות אחרות, כגון משפחות אשכנזיות. זה מבטא את האורניטציה של הפעילים שלהם בישראל בתקופות שונות - רצון לשתף פעולה עם קבוצות אחרות, לא להתבדל אבל גם לשמור על מסורות של הקבוצה. בניו של אותו רב נשאר במושבה, אבל הוא עצמו המשיך לירושלים, התיישב שם בקרב החרדים ופרסם ספרות קודש, כגון ביאורים למחזורים של ראש השנה והחגים. בתקופה הקומוניסטית, היהודיות שלהם קיבלה מכה קשה. למשל, בקובָה (ע'בה), ירושלים דקווקז, בסוף שנות ה-20 כל הרבנים נאסרים ובתי הכנסת הופכים למחסנים.

- **אבל הבנתי שבאזורים האסיאתיים של ברית המועצות היהודים הצליחו קצת יותר מאשר במקומות אחרים להתחמק מהדיכוי הדתי.**

- זה נכון. תרבות בתי הכנסת ותרבות הלימוד קיבלה אמנם מכה אנושה, ולכן תמצא יהודים שעלו מקווקז שהפרופיל הדתי שלהם דומה ליהודים סובייטים אחרים מבחינת הידע שלהם, אם כי אולי הזיקה המסורתית שלהם רבה יותר. אבל יש גם כאלה שהגיעו ממקומות שבהם נשאר רבנים ונשארה מסורת של שמירה על הדת בתוך המשפחה. זה אומר חופה, ברית מילה, שמות (אצל כל יהודי ויהודיה במקומות כאלה אפשר למצוא שם רוסי או 'סובייטי' לצד שם עברי). הדתיות הזאת היא לאומית מאוד באופיה. אפשר לקרוא על כך במונוגרפיה החשובה של פרופ' אלטשולר, **יהודי מזרח קווקאז**. כך, למשל, בנאלצ'ק חגגו גם את הקמת מדינת ישראל וגם את הניצחון במלחמת ששת הימים. השכנים לא ראו זאת בדרך כלל בעין רעה. הדת היא חלק מתודעה לאומית אצלם, ובכך יהודי קווקז מהווים חלק מעולם שבו הזהויות הלאומיות-הקבוצתיות חזקות מאוד, אבל בדרך כלל היו יחסים של כבוד והכרה הדדית בין הקבוצות השונות. בקווקז היו גם תקופות קשות ליהודים, אם כי בדרך כלל זה היה תולדה של יחס השלטונות יותר מאשר יחס השכנים שלצידם חיו היהודים תקופות ממושכות.

מבחינת הציונות: הציונות הגיעה לקווקז בתקופה מוקדמת מאוד. כבר בסוף המאה ה-19 התחילה התארגנות ציונית אצל יהודי קווקז, בעקבות פעילותו של הרצל ובעקבות הגעה של פעילים ציונים מקרב יהודי רוסיה. נוצר קשר בין יהודי קווקז להרצל עצמו (על כך במאמר של ברם בעתמול, גיליון 191, שבט תשס"ז). בקונגרס הציוני הרביעי בווינה, ב-1900, כבר נכחו שני צירים של יהודי קווקז. הרקע הזה של קשר ממושך ועמוק עם הציונות המודרנית מוסיף דווקא לתסכול של יהודי קווקז, החשים שהם מצטיירים בעיני הישראלים הוותיקים בעיקר בהיבטים 'בעייתיים'.

בעיות קליטה או בעיות קולטים?

א. רמת השכלה וקידום השכלה

- אבל זאת באמת קבוצה בעייתית, שהקליטה שלה קשה...
- לא הייתי קורא לה 'בעייתית'. חשובה כאן נקודת המוצא. נוצרה לקבוצה הזאת בישראל תדמית מסוימת, והשאלה היא כאן מי הבעייתית - הקולטים במדיניות שלהם או הנקלטים...

- היה חוסר רצון מצדם ללמוד עברית, כנראה בגלל בעיות פרנסה...
- גם כאן אתה נוטה 'להאשים' את האובייקט... אני חושב שהפלו אותם, לא בהכרח בכוונה. בשנות השבעים, כשהייתה עלייה של יהודי קווקז בתוך העלייה של יהודי רוסיה (הגיעו בערך 12,000-15,000 עולים מקווקז), העלייה הזאת לא זכתה לתשומת לב מיוחדת, כי לא הכירו אותם מספיק וגם לא הבחינו בינם לבין יהודי גרוזיה. המדיניות המפורשת הייתה להפנות לאולפנים רק את העולים האקדמאים. כלומר, הייתה בעיה של נגישות למשאב של לימוד שפה. הם הופנו למגורים בשכונות מצוקה, ונוצרו שם ריכוזים סגורים של עולים מקווקז. לא נעשה מאמץ להתאים אולפנים לצרכים שלהם, וכך גם בתחומים אחרים. חלק מהבעיות הללו חזרו על עצמם גם בראשית שנות התשעים. בקרב העולים שהגיעו בשנות התשעים דווקא יש אקדמאים רבים, בעוד שהאקדמאים היו מיעוט בקרב עולי שנות השבעים, שהיו אוכלוסייה מסורתית יותר, אבל בעלת נטייה ציונית חזקה, למרות קשיים שהציב לפניה השלטון הסובייטי. המדיניות כלפיהם הייתה לא רק שחזור של מדיניות שנות החמישים (כלפי העולים מצפון אפריקה-אסיה) אלא אפילו העצמה של העיוותים. העבירו אותם לשכונות חלשות מאוד, לא ידעו כיצד לתקשר איתם ולא הבינו את עולמם. נתנו להם תחושה קשה של חוסר הכרה והתייחסות שלילית באופן מופגן - וזאת כלפי אנשים שסיכנו את עצמם מאוד כדי להגיע למצב שבו יוכלו לעלות לארץ. יש כמובן גם שאלות הקשורות לקבוצה עצמה, כמו למשל קשיים בהתארגנות קהילתית של אנשים שבאו מקבוצות שונות, אבל חלק לא מבוטל מהבעייתיות שאתה מזכיר נעוץ במאפייני המפגש עם הסביבה החדשה וביחס כלפיהם.

- מהם הנתונים לגבי קהילת יהודי קווקז שהגיעה לישראל, מבחינת נתוני השכלה?
- דווקא כאן הנתונים שמספק הממסד סותרים את הדימוי של יהודי קווקז כאנאלפביתים ו'פרימיטיביים'. לפי סקר שעשה מכון ברוקדייל ב-7-1996, וגם לפי מחקרים של משרד הקליטה, ההשכלה הממוצעת של יהודי קווקז דומה להשכלה הממוצעת בחברה הישראלית.

- אבל לא בחברה היהודית הסובייטית...
- בהחלט לא! צריך להבין שהחברה היהודית הסובייטית, זו שממוצא אשכנזי, היא יוצאת דופן מבחינת רכישת השכלה אקדמית, לא רק בקנה מידה שלנו אלא גם בקנה מידה עולמי. הכי קרובים אל הקבוצה הזאת מבחינת אחוזי השכלה גבוהה הם כנראה בני המיעוט הקוריאני בסין... ההצטיינות של יהודי קווקז אינה בהכרח בתחום ההשכלה הפורמלית, אם כי היו בקרבם גם מדענים, סופרים ורופאים, כמו האורתופד יליזרוב שהיה מפורסם בכל רחבי ברית המועצות. היו ביניהם אנשים שהצטיינו בתחומים כגון ארכיטקטורה, תכנון,

אבל אחרים הצליחו בגלל כישורים בין תרבותיים, יכולת להסתדר בסביבות מגוונות ועוד. הם היו בסך הכול קבוצה מצליחה, שהיו בתוכה גם משכילים וגם בורים. גם אם יש אמת מסוימת בדימוי של חלקם כמאופיינים במסורתיות, במשפחתיות שמרנית, בפטריארכליות בולטת, הרי שגילויים קיצוניים של תכונות כאלה (שסייעו לשמירת היהדות בקווקז) יש רק בקרב מיעוטם. הקבוצות המסורתיות מאוד הללו בולטות יותר, ולכן משליכים מהן על השאר.

ב. תופעות בולטות בשלבי הקליטה

- **תן לי דוגמאות לתופעות שמאפיינות את ממדי המסורתיות אצלם.**
- אפשר לתת לו שתי דוגמאות: אחת מתחום הנישואין והשנייה מתחום ההשכלה הגבוהה. ניקח את עניין הנישואין. ודאי שהדפוסים הפטריארכליים דומיננטיים בקבוצה זו. אבל התהליך בין שנות השישים לשנות התשעים בקרב יהודי קווקז, כשרובם חיו עדיין בברית המועצות, היה של עליית גיל הנישואין. נשים יצאו ללמוד ויצאו לעבוד. כשהם באו לישראל, התרחש תהליך הפוך: ירידה בגיל הנישואין. ומדוע? בגלל לחץ מצד החברה החיצונית, בגלל עוינות, תחושה של עולי קווקז שהם אינם מכירים את הכללים של החברה הסובבת. ואז ה'שמירה' על הנשים מתחזקת והדפוסים המסורתיים נעשים דווקא נוקשים יותר. ולגבי השכלה גבוהה: אפשר לומר שאם נשווה שני בני דודים, אחד שעלה לישראל בשנות השבעים ואחד שנשאר בקווקז ועלה לארץ בשנות התשעים, הסיכוי של זה שנשאר בקווקז להתקדם היה גדול הרבה יותר. מצב זה אינו שונה בהרבה ממה שקרה אצל יהודי מרוקו, כפי שאפשר ללמוד ממחקר שערכו אדלר ושנהב. בקרב יהודי קווקז, בארץ מוצאם, לשליש הייתה השכלה גבוהה - וזה לא מעט; זה דומה פחות או יותר למצב בחברה הישראלית, אם כי חלק מקבוצה זו הם אנשים בעלי השכלה מקצועית גבוהה ורק חלקם בעלי השכלה אוניברסיטאית. בכל מקרה, הם לא באו עם אותם משאבי השכלה ואותו 'סגנון' שאיתם באו עולי רוסיה, שאפשרו להם השתלבות טובה יותר במשרות התואמות את תחומי הכשרתם.

- לא נקטו כלפיהם הפליה מתקנת?

- עשו הפליה מתקנת לטובת עולי קווקז בתחום הקניית השכלה גבוהה, וניתנו להם הקלות בתחום זה גם לאחר שלוש שנים מיום עלייתם. אבל התחושה בחברה הישראלית הייתה כאילו מסייעים כאן לקבוצה אנאלפביתית. זה בפירוש לא נכון: מה שנעשה כאן הוא שבמקרים רבים החזירו בנים של הורים בעלי השכלה גבוהה שעברו משבר הגירה קשה אל ספסלי האוניברסיטה...

- איך השפיעה רמת ההשכלה אצלם על השתלבותם בעבודה בישראל?

- צריך לזכור שחלק מאותם אנשים שהיו בעלי השכלה אקדמית לא התפרנסו בקווקז מעבודה אקדמית, או שנשים שהיו אקדמאיות הפכו לעקרות בית ואת הפרנסה הביאו הבעלים שלא היו אקדמאים. המדיניות בארץ בנושא העידוד להשכלה גבוהה הייתה נכונה ביסודה, אבל הפטרונות שהתלוותה אליה לא הייתה נכונה. שגיאה אחרת הייתה שגם כשנתנו לאנשים אפשרות ללמוד, לא כיוונו אותם מספיק למקומות שתואר בהם היה משמעותי יותר להשגת עבודה. חלק מהם למד במוסדות שונים ומשונים שפרחו בשנות התשעים

בחברה הישראלית, מכללות למיניהן וכו', והלימודים בהם לא תמיד סייעו להשתלב בשוק התעסוקה. בנוסף, היו, ואולי יש עדיין באזורים שונים, מעסיקים שאינם נוטים לקלוט עובדים מקבוצה זו, בעיה שאפשר לראות בצורה חריפה יותר ביחס לעולי אתיופיה. עולים מקווקז מתלוננים על יחס לא הוגן ואי מתן הזדמנות, וברקע לכך נמצא תהליך של תיוג שלילי.

ג. המשפחה הקווקזית בארץ

- איך מרגישים הילדים שלהם בארץ?

- כדי להצביע על תופעה חשובה, אלך דווקא למחקר ותיק מאוד, אם כי לא ידוע מספיק. מחקר של עמיה ליבליך ואחרים בסוף שנות השבעים בדק את הסיבות לקשיים בהישגים לימודיים אצל תלמידים עולים מקווקז. התברר שבנתונים הפסיכומטריים אין הבדל בינם לבין שאר הילדים. השוני הוא במדדים הסוציומטריים: בהתייחסות של המורים לתלמידים וביחסים בין הילדים לבין עצמם. משמע, המורים לא נתנו אמון ביכולתם של תלמידים שהם בנים ליוצאי קווקז, וכך נוצר מה שקרוי 'אפקט פיגמליון'. המורים ראו בהם אוכלוסייה בעייתית, והמהירות שבה הדימוי הגשים את עצמו היא אדירה. אפשר להוסיף לכך שמדובר בקבוצה שמאופיינת ברגישות רבה בתחום יחסי אנוש: מצד אחד, הם עשויים ליצור עם הזולת מערכת לבבית מאוד של יחסי כבוד הדדי וכו', אבל מצד שני, גם מגיבים במהירות בתגובות של כעס, עלבון וכו'. יש אצלם גם יחס מסובך לממסד באשר הוא, שקשור אולי בניסיון של הממסד הסובייטי בארץ מוצאם לטשטש את זהותם היהודית המיוחדת, ניסיון שסחף איתו חלק מן האליטה של העדה (למשל, הסופר חיזגיל אבשלומוב) ועורר בתוכה פילוגים ומתחים. יש היסטוריון בן הקהילה, שחי בדגאסטאן, ד"ר איגור סמינוב, שטען במאמר שהתפרסם לאחרונה שמדובר בהיסטוריה טראומטית שממשיכה להשפיע. גם ההיסטוריה של המגע עם הממסד בישראל לא תרמה להיווצרות יחסי אמון.

- איך השפיעה העלייה על המשפחה הקווקזית בכלל?

- הנפגע המרכזי בתהליכי הגירה הוא הגבר, קודם כול הגבר. ובחברה של יהודי קווקז התופעה הזאת בולטת מאוד. הבעיה בעיקרה אינה הפגיעה בסמכות האבות או ב'רציפות הנחלת הערכים'. הבעיה היא שבקווקז הגבר היה מפרנס המשפחה, במגוון גדול של תעסוקות (מנהליות, טכניות וכו'). גם אם האישה עבדה, היא הייתה מורה או ספרנית או לבורנטית, ובדרך כלל הכנסתה הייתה משנית בפרנסת המשפחה. כאן, בישראל, הגבר מוצא עבודה כשכיר יום בדרגות הנמוכות ביותר, והעדר הבסיס הכלכלי האיתן פוגע בו אנושות. הדבר השני שפוגע בו הוא בעיית השפה. כשהגברים הקווקזים מגיעים ארצה, הם הולכים לחפש עבודה, לא ללמוד. ואז הנשים 'משיגות' אותם בתחום השפה, ילדיהם 'משיגים' אותם. הם גם לא מוכנים להתפשר על כל עבודה. בחלק גדול מהמשפחות הגברים עובדים קשה כשכירים, אבל יש גם גברים מובטלים, נעדרי מוטיבציה, ובמשפחות כאלה יש יותר קושי, וכאן מערכת הערכים מתמוטטת. מה שמורים או עובדים סוציאליים מתארים לי לפעמים כ'מין תרבות כזאת' של העדר מוטיבציה ללמוד, לעבוד, אינו 'תרבות' אלא פשוט תסמין של משבר.

- מה לגבי פשיעה?

- לא הייתה פשיעה מיוחדת אצלם בארץ המוצא. אבל הגירה גוררת פשיעה מסוימת וזה לא

מיוחד לקבוצה זו. בכל מקרה, צריך להבחין בין מיעוט שפנה לפשע לבין רוב נורמטיווי. בשנות התשעים, כשבדקו 'התנהגויות סיכון' אצל בני נוער, אחוז התנהגויות הסיכון (סמים, שתייה, אלימות) של נוער יוצא קווקז היה נמוך יותר מזה של בני נוער בחברה הישראלית הכללית. אבל כשעשו מחקר דומה ב-2004 כבר מצאו אצלם אחוז גבוה יותר של התנהגויות סיכון, ויש גם אחוז גבוה למדי של נשירה מבית הספר. מה שמלמד שבשנים הראשונות לעלייה לקבוצה היה חוסן מסוים, שהיה קשור לערכים הקבוצתיים, שהלך ונסדק עם השנים.

ד. תפקיד האולפנים בקליטה

- **לפי מה שהבנתי, הבעיה הייתה שרבים מבני העדה הבוגרים פשוט לא באו ללמוד באולפנים. גם כשהקימו אולפנים ליוצאי קווקז שלא למדו עם הגיעם ארצה, מי שהגיע ללמוד היו בדרך כלל נשים ולא גברים.**

- נכון. וזה חלק מהבעיה. צריך לבנות את מערכת האולפנים כך שאנשים יוכלו להגיע אליה... ניתן לבנות דינמיקה אחרת בעבודה עם יהודי קווקז. זה לא עניין של מתכון - תעשו כך וכך, אלא מדובר בתהליך. אולפן שירצה ליצור תהליך מתאים צריך להיכנס בעצמו לתהליך של למידה: ללמוד מה טיבה של אוכלוסיית יוצאי קווקז ודרכי השתלבותה בסביבתה, איך להתאים חלקים שונים בתוכנית עבורם. אפשר לעשות זאת. אני אישית אשמח לסייע לאולפנים שירצו בכך, ויש גם אנשים מקרב הקהילה שניתן לגייס לתהליך כזה.

- **אבל איך מושכים ללמוד אנשים שלא רוצים לבוא ללמוד?**

- את הגברים צריך ללמד בהקשרים מעשיים, במקומות העבודה. צריך גם לנצל את ההקשרים הקהילתיים. לשם כך יש להבין יותר את הרקע שלהם, להתחבר לתרבותם. ראשית כול, צריך לנסות לקשר לימוד של שפה עם תהליך רחב יותר של מציאת פרנסה. שנית, אם התוכנית תכבד את העולם התרבותי שלהם, יש יותר סיכוי שיווצר חיבור ואנשים לא ינשרו. הטיפול הזה צריך לכלול גם התייחסות רבה יותר למרכיבי התרבות שלהם בקווקז, וגם התייחסות לנקודות שמחברות את ההיסטוריה שלהם אלינו: לציונות, ליהדות, לארץ ישראל. מהלך כזה יכול לסייע להתגבר על הניכור או לפחות להפחית אותו. טיפוח יחס חדש עשוי להשפיע גם על היכולת שהם יגלו בלימוד השפה. יש מורים שעבדו עם ילדים מקווקז שטוענים שיש להם בעיה 'אינהרנטית' עם לימוד העברית, אבל אבותיהם של תלמידים אלה ידעו לעתים חמש-שש שפות... כך שאולי בעיקר מה שקובע כאן הוא תחושת הניכור והריחוק, כלומר היחס לשפה ולחברה שהיא מייצגת משפיע מאוד על תהליך הלימוד. וזה ניתן לשינוי.

- **איך היית מסכם את המסר שלך למורים באולפנים?**

- הייתי אומר שחלק ממה שקרוי 'בעייתיות' אצל העולים מקווקז אינו בעייתיות שמצויה בקבוצה עצמה אלא במפגש בינה לבין החברה הישראלית. האולפנים צריכים למלא תפקיד בשיפור אופיו של המפגש הזה.